

Biljana Pejić¹*

* University of Belgrade, Faculty of Geography, Serbia

SPA TOURISM AS A FACTOR OF DEMOGRAPHIC CHANGE OF SPA SETTLEMENTS IN SERBIA

Abstract: Spa tourism, as one of the leading forms of tourism in Serbia, is a significant factor in local and regional socio-economic phenomena and processes. This paper deals with the impact of spa tourism on local demographic changes. The analysis includes nine most important spas in Serbia, in accordance with the achieved tourist traffic. The influence of tourism in different spas, in the last four decades, on dynamic changes in their population is taken into account. The paper analyzes the extent to which the change in the population of spa settlements have taken place differently from changes at the wider municipal and republic level. Furthermore, in order to fully understand the importance of tourism for demographic processes, a change in participation of the employed local population in the tourism sector was also analyzed. The results show that tourism has a significant impact on the population of spa resorts. In forty years that were observed, regardless of general depopulation trend in Serbia, in most of the analyzed spas there was an increase in the number of inhabitants, and the highest growth rates were recorded in periods of the most intensive tourism development. The increase in the number of inhabitants of spa settlements was accompanied by the increase in the economic activity of the local residents in the tourism sector.

Key words: spas, tourism, settlements, population, Serbia

---

¹ biljapejic872@gmail.com (corresponding author)

Introduction

Spas in continental Serbia, due to their vast health potential and tourism opportunities, represent a significant touristic value and they are considered one of the most important branches of tourism. Spas can be defined as areas of natural wealth of common interest, in which one or more natural healing factors exist and are being used, that fulfill the conditions of design and equipment for their usage. Balneological factors include natural factors such as thermo-mineral springs, noble gases and medicinal clay (peloid), clean air, climatic elements with prominent stimulating and soothing effects which help in preventive strengthening of the human organism, and diverse vegetation as a significant recreational and aesthetic attribute of spa tourism (Stanković, 2008). According to the definition by ESPA (European Spa Association) by the spa and spa tourism ('health and spa') is meant the availability of spa sites to ensure adequate health and likewise tourist infrastructure and content for guests who visit them with various goals. In this regard, spa tourism in the modern transformation process of tourist offer is being transformed from purely therapeutic to a more wide tourist-recreational concept (Fontanari & Kern, 2003). This includes expanding the offer, enriching the content of visitors' stay and creating whole spectra of various tourist programs for different tourist needs.

Spa tourism, as one of the leading forms of tourism in Serbia, along with its general tourist importance, has a significant impact on economic and also on regional population processes. The influence of tourism on demographic phenomena and processes has been widely considered in professional literature. Relations between tourism development and demographic development are determined in theoretical bases as highly complex and mutually conditioned. Although there is no analytical model to determine the overall effects of the tourism factor on the population, tourism is recognized as an 'activity-initiator' of socio-economic and population development (Devedžić, 2007).

The basic principle of demographic development is its conditionality by direct or indirect action of natural and social factors, among which important part has a group of economic factors (Wertheimer-Baletić, 1982). This having been said, tourism, as an important economic factor, directly instigates the development of the population with its economic effects. Its effects on demographic development are mostly long-term and have a delayed effect.

Tourism supports demographic development both through direct economic effects and stimulating actions on the broader socio-economic development of the environment (traffic and communal infrastructure, the development of supporting service industries, specific urbanization, etc.) in which it creates numerous comparative advantages for the demographic growth of the settlement (Devedžić, 2005). Many examples show that tourism was the initial factor of demographic growth or a slower population decline. Among settlements that reached the highest rate of population growth in Serbia, in the last intercensal period, most of them have a touristic function (Zlatibor Mountain, spas Mataruška banja and Vrnjačka banja, Palić, Petrovaradin etc.) (Stojanović et al., 2017).

Tourism development also has an incentive migratory role. Radovanović (1989) determines tourism as the pull factor of migrations), since it enhances definitive migrations as well as seasonal migrations of laborers from remote areas. Also, in the cases of less developed forms of tourism, where the effect of population migration is absent, the assessment of prospects for tourism can affect the decision of the local population to stay

in their homeland and improve the tourist offer. The most direct effect of tourism development are changes in the economic structure of the population, which are based on the increase in the economic activity of the population and the participation of the tertiary sector in the structure of the active population by industries. Tourism increases the number of jobs, develops complementary industries, affects the employment of the local population and often causes a direct transition from primary to tertiary industries (Devedžić, 2007).

Material and methods

The effects of spa tourism on the demographic development of spa resorts will be observed through this research. This paper analyzes how dynamic changes in the number of inhabitants of the spa settlements and their economic structure have been under the influence of the tourism development of spa settlements over the last four decades, an adequate period in which certain effects can be manifested. The method of statistical analysis in the processing of available official statistical data was applied in this research.

The analysis covers the most important spas of Serbia in terms of accomplished tourist traffic during the last decades, as well as the corresponding settlements to which they belong administratively. Nine spas are allocated this way: Vrnjačka banja, Sokobanja, Banja Koviljača, Prolom banja, Gornja Trepča, Sijarinska banja, Niška banja, Vranjska banja and Mataruška banja.

The indicator of the spa tourism development was determined through the statistical data of the realized tourist traffic in the spa areas during the period between 1975 and 2015. The official publications of the Statistical Office of the Republic of Serbia 'Municipalities and Regions of the Republic of Serbia', for the respective years, were used as a source for this data.

In order to clarify the connection between the development of tourism and its influence on demographic changes in the spa settlements, the demographic aspect also included the analysis of the economic structure of the population in the observed settlements, such as the share of the employed population and their participation in the tourism sector (which includes accommodation and catering services)². Given analysis shows the changes in the structure of the active population of spa settlements in the tourism sector in 2011 compared to the one in 1971.

Since the size of the population is the basic demographic feature, the multiannual changes in the number of inhabitants of spa settlements were analyzed, obtained from statistical data provided by censuses of the Republic of Serbia for the period between 1971 and 2011. The method of demographic analysis has determined the rates of change in the size of the population of spa settlements (increase or decrease) during the observed period. Changes in the size of the population are directly determined by the natural movement (birth and death rate of the population) and by the mechanical movement

---

² This analysis covers only the dominant industry within the tourism sector - accommodation and food services. In addition to these, the tourism sector also includes other types of industry related with tourism - tourist agencies, tourist companies, certain segments of the entertainment industry, etc., which, according to statistical industry codes, are classified in other categories. Since determining the exact number of inhabitants who are employed in the tourism sector is very difficult, the obtained results should be interpreted with reserves.

(relocation), and they occur under the influence of economic, social and many other factors (Wertheimer-Baletić, 1982). Also, the synthesis method of comparing the indicators of the population growth of spa settlements with the wider municipal and republic level has more accurately determined the tourism effect on the population dynamics of the given areas. It should be noted that all statistical data for the analyzed time period refers to the Republic of Serbia without Kosovo and Metohija.

Results and discussion

Characteristics of spa tourism in Serbia

Serbia is among European countries with a great number of spas, but even more unused thermal and mineral springs. About 300 springs of mineral or thermo-mineral waters have been registered in our country, of which only about 30% are used, while the number of spas, with the characteristics and status of spa settlements and health centers, is even smaller (Stanković, 2009). The rampant geological history of the territory of Serbia has caused the appearance of many various mineral, thermo-mineral, gas and radioactive springs that are now the foundation for the development of spa tourism.

Thanks to numerous medicinal springs, spa tourism has a long and rich tradition in our country. Discovered traces of material culture testify that thermal and healing waters in our area have been used since the Romans, who built baths and accompanying facilities for treatment, rest and enjoyment at the springs. This is confirmed by the remains of springs in Vrnjačka banja, Sokobanja, Niška banja, Gamzigradska and many other spas. Exploitation of medicinal springs continued at the time of the Turks. Over time, particular settlements have been developed by many of these springs of healing water, called spas. They were built rapidly or slowly, experienced ups and downsides in development and tourist visits (Stanković & Pavlović, 2005). After the Second World War there has been an accelerated development of spa tourism. This affected the development of accommodation capacities and the construction of modern health and rehabilitation centers. The current development phase of spa resorts is characterized by the absence of major investments and a national investment plan, which makes their development and the degree of valorization of their tourist benefits lagging behind the actual opportunities.

The location of spas on the territory of Serbia is not everywhere equal. According to the areas of distribution of mineral and thermo-mineral waters, the spas of Serbia are concentrated in two main zones: the West Morava Basin (Vrnjačka, Gornja Trepča, Mataruška, Ovčar, Bogutovačka, Jošanička and other spas) and South Morava Basin (Niška, Soko, Kuršumlijska, Prolom, Vranjska, Sijarinska, Lukovska and other spas) (Jovičić, 2009). In these two spatial units, well known for the number of spas, almost 85% of the total spa tourism in Serbia is realized. Specifically, the West-Moravian region absorbs about half of the total tourist traffic in the spas of Serbia, while the South-Moravian region takes in slightly above one third. Outside of these areas, prominent spas are Bukovička, Koviljača and Gamzigradska banja. Their features are also satisfactory elements of valorization, which is why they have a significant spot in the spa tourism of Serbia. Regarding Vojvodina, it is characterized by a smaller number of thermo-mineral springs and spas, very dispersive layout and inadequate equipment for the development of spa tourism and medical facilities. The largest number of thermo-mineral sources in Vojvodina was discovered during exploratory drilling to obtain oil or drinking water. The

major tourist attractions are: Kanjiža in the north of Bačka, Vrdnik at the foothill of Fruška Gora, Stari Slankamen on the banks of the Danube and Rusanda in Banat.

In Serbia, there are spas with extremely large and very small tourist traffic, as well as shorter (influence of transit) and longer tourist stay (influence of healthcare function). Also, the characteristic of spa tourism in Serbia is a distinct dominance of the traffic of domestic guests, while the participation of foreign tourists is at a very low level and has a marginal character, although it has recorded a trend of growth in recent years.

The spas of Serbia are a significant category mostly due to the quality of the springs of medicinal waters and various therapeutic features which they have in abundance. Until recently, spas have mostly played a health part. In recent years, spas of Serbia, especially the most visited and most developed ones, are increasingly enriched by the broader range of services (Stanković & Jovanović, 2006). In addition to health tourism, which is just one of the many types of tourist stay in spas, the spas in Serbia at the same time are recognized as the development centers of excursion tourism, cultural-manifestation tourism, sports-manifestation tourism, congress tourism, the third age tourism, and also places of short stay for transit travelers. Such an example, of the spa where the biggest success is achieved in terms of diversification of the tourist offer, is the most developed spa in Serbia - Vrnjačka banja spa. Considering that almost all the spas in Serbia lie at the foothill of mountains, possibilities of correlative development of mountain tourism are imposed. Such possibilities give priority to several spas: Vrnjačka banja (Goč Mountain), Sokobanja (Ozren Mountain), Jošanička and Prolom banja (Kopaonik Mountain) and others.

Although it has a natural potential in terms of the development of spa tourism, Serbia still lags behind the other countries of the region like Hungary, Slovenia, etc. in which this type of tourism has achieved a recognizable identity. The reasons for this are numerous and diverse. In order to improve and ensure stable development of spa tourism, which gratifies the achievement of significant economic and social effects, it takes a lot of work, large scale investments, and besides the local self-governments, it is necessary that the entire country is working in that direction.

Tourist traffic in the spas

Despite the insufficient tourist valorization of the spas so far, according to the statistical data spa tourism holds an increasingly important place on the tourist map of Serbia. Although tourist traffic in spas in the last four decades has been accompanied by general tourism trends in the country, the spa tourism has managed to maintain big share in the tourist traffic of the Republic of Serbia. This primarily refers to the number of tourists who visit the spas, whose share in the total tourist traffic in Serbia from decade to decade has been steadily increasing, to reach a record 17.5% (Fig. 1). Even more significant is the participation in the number of overnight stays. At the moment more than a quarter of the total number of overnight stays of tourists visiting Serbia is the one made in spas.

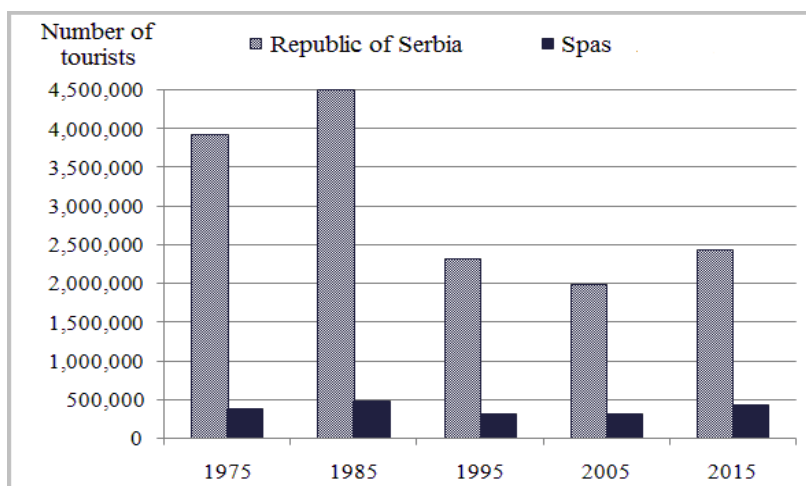

Fig. 1. Flow of the number of tourists in Serbia overall and in spas in the period between 1975 and 2015

In the last four decades, from 1975 to 2015, the number of tourists in the spas of Serbia increased by 12%, mainly due to the increase in tourist traffic in several most developed spas, but during the same period the number of overnight stays of spa tourists decreased. The large fluctuations of the number of tourists and their overnight stays in the spas of Serbia distinctive for the observed period are the consequence of a number of socio-political circumstances in the country. This refers especially to the 1990s during which primarily war, political and economic events have had negative effects on tourism in general, and consequently on a severe fall in tourist traffic in the spas of Serbia. Thus, in 2005 the total number of tourist visits in spas was about 63% of the one realized in 1985.

Tab. 1. Tourist traffic in spas and its share in total tourist traffic in Serbia in the period between 1975 and 2015

Year	Number of tourist and overnight stays in spas		Percentage of the total tourism in Serbia	
	Tourists	Overnight stays	tourists	Overnight stays
1975	382,693	3,439,170	9.8	35.3
1985	480,663	4,021,719	10.7	30.7
1995	318,830	2,359,076	13.7	30.1
2005	302,689	2,012,318	15.2	31.0
2015	427,456	1,854,582	17.5	27.9

Source: The Statistical Office of the Republic of Serbia (2016; 2007; 1997; 1987; 1977).

In the past decade, tourism in Serbia is experiencing recovery and accordingly the number of tourists visiting spa resorts is gradually increasing. Although the number of tourists who visited spa resorts in the summer of 2015 is about 427000, tourist traffic in spas has remained at the level it had four decades ago, and it is obvious that for some time

it won't be able to reach the level of traffic in 1980 when Serbia's spa tourism recorded the best results so far (Tab. 1).

Although there are a large number of thermal and mineral springs in Serbia, the official statistics recorded tourist traffic in only 15 spas, which account for more than 85% of the spa tourism. Among them there are great differences in the volume of tourist traffic, as only two spas – Vrnjačka and Sokobanja take in as much as half of the total traffic in the spas of Serbia (Fig. 2).

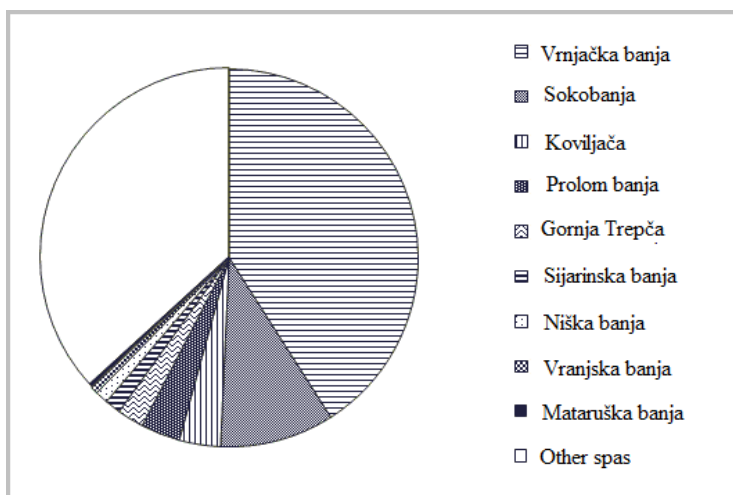

Fig. 2. Share of the number of tourists in the spas in Serbia in 2015

Spa Vrnjačka banja has been the most developed spa resort in Serbia for decades. It has a share of around 40% in total tourist visits and is far ahead of all other spas, and with the number of 175000 tourists in 2015 is in second place, after Belgrade. It is the spa with the most developed infrastructure and with the longest tradition, which lies at the foot of the attractive mountain Goč and has the most uniform distribution of traffic per month in the year, which points to the very favorable prospects of its future expansion, and that is why it deserves a special place in the development of tourism in Serbia. Right after spa Vrnjačka banja, by the amount of the tourist traffic is spa Sokobanja, with a solid accommodation base, medical facilities, a long tradition, which, alongside Ozren Mountain that rises above it, makes a unique tourist and functional unity. Spas Koviljača, Prolom banja, Niška banja, Mataruška banja, Gornja Trepča, Sijarinska banja, Vranjska banja³ are among the most important spas, although statistical data show that in some of them, in the last few years, the volume of visits has decreased by more than a thousand.⁴ Their features are a relatively developed treatment function, a solid material foundation and a favorable position (proximity to communication routes, urban settlements and other locations). Among other statistically recorded spas, there are spas Vrdnik, Lukovska

³ Spa Vranjska banja is the most famous hyperthermic spa in our country, having a water temperature higher than 90°C.

⁴ Examples of the rapid decline in tourist traffic are spas Mataruška and Niška banja. The tourist traffic in Mataruška banja spa in 2010 was 8,567 tourists, declined to 6,151 in 2012, and furthermore to 1,173 in 2015. In Niška banja spa the number of tourists from 21049 in 2010, through 18338 in 2012, declined to 4747 in 2015.

and Vrujci, which showed a significant rise over the past few years. Besides the above mentioned, rest of the spas in Serbia have insignificant tourism traffic, and consequently the economic and social effects for the environment in which they are located are statistically unrecorded.

During the observed period, the spas achieved the best individual results during the 1970s and 1980s, same as other major tourism centers in Serbia. During the 1990s crisis, there was a decline in the number of tourist arrivals in almost all of the spas; the exception being spa Prolom banja, with its increase in the number of tourists throughout the whole observed period. Later tourist traffic in the spas was incomparably more modest, and the trend of decline in the number of tourist visits continued in most of the spas. In 2015, compared to four decades ago, the number of visitors in all spas decreased, except in spas Prolom banja (58% increase) and Vrnjačka banja (46% increase), while Gornja Trepča recorded a very similar volume of traffic. In that way, the number of tourists in individual spas in the last decade has fallen to one third or less of the previous one. Examples of the most drastic decline in tourist traffic in the years 1975 to 2015 are spas Mataruška, Niška and Vranjska banja (Tab. 2).

Tab. 2. Number of tourists in the most important spas in Serbia in the period between 1975 and 2015

Spa	Year					Index of growth 2015/1975
	1975	1985	1995	2005	2015	
Vrnjačka banja	119612	163018	93625	90773	175153	146.4
Sokobanja	44331	65741	40483	60541	41676	94.0
Koviljača banja	18814	40733	20317	20302	15094	80.2
Prolom banja	9087	9120	12392	12074	14363	158.1
Gornja Trepča	9600	14299	9594	6939	9718	101.2
Sijarinska banja	13763	10908	8869	7770	5802	42.2
Niška banja	38593	34123	31696	26176	4747	12.3
Vranjska banja	15073	11714	5058	6577	2523	16.7
Mataruška banja	33795	30642	14247	11966	1173	3.5

Source: The Statistical Office of the Republic of Serbia (2016; 2007; 1997; 1987; 1977).

It should be noted that tourist traffic achieved in spa settlements, that was obtained from official statistical sources should not be taken as final because of the significant number of unreported tourists who in this way avoid paying the residential taxes.

Natural properties of thermo-mineral waters and the size of accommodation capacities have not had a crucial impact on the amount of the tourist traffic realized in the individual spas in Serbia, but the geographic position and the distance from the urban settlements as the basic elements of tourist valorization, decisively influenced the amount of traffic in the spas in our country. In addition, numerous other factors have slowed down the development of tourism in some of the spas, such as: insufficient infrastructure, insufficient investments in the development and expansion of tourist services and marketing, etc.

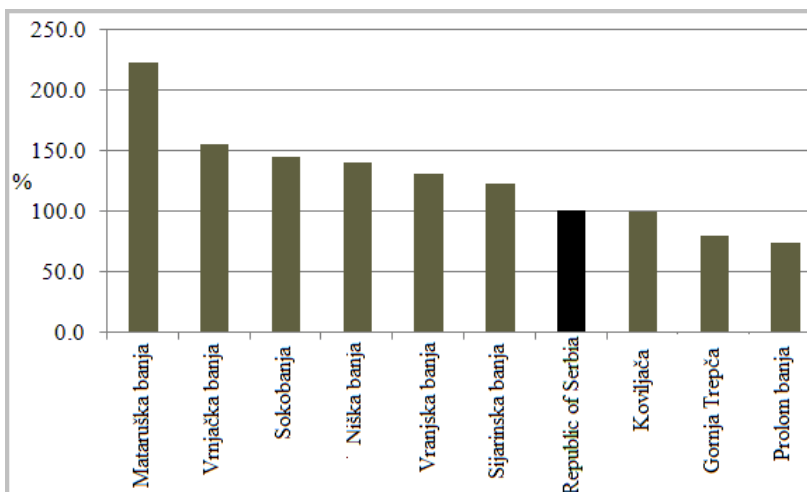

The population dynamics of spa settlements

The demographic profile of Serbia at the beginning of the 21st century was marked by very unpromising phenomena and processes in the development of the population. Multi-decade negative trends of the rate of natural increase and population emigration have caused, among other things, a steady decline in the number of inhabitants of most settlements, especially rural ones. Although all parts of Serbia are exposed to negative trends, the changes are most prominent in Eastern and Southern Serbia.

Taking into account the period from 1971, census data show that the population of Serbia (excluding Kosovo and Metohija) grew until 1991, when an intensive depopulation process had begun. According to the latest data in 2011, the Serbian population was slightly reduced compared to 1971 (index of growth of 99.8). It is characteristic that during this period, the population of urban settlements is constantly increasing at the expense of the population of other, mainly rural settlements, which in this period lost one third of their population. The question is raised what kind of tendencies branded population dynamics of the spa settlements and how different they were from the general population trends in the country.

From the observed nine spa settlements, in the analyzed forty years, only two settlements – spas Prolom banja and Gornja Trepča - went to a decrease of 25%, while the population size of the Koviljača Spa remained approximately the same (Tab. 3). It is important to say that these are the spa settlements that in the same period achieved one of the highest increases in tourist traffic. On the other hand, in all other settlements, in contrast to the general trend at the country level, there was an increase in the total number of inhabitants. The highest and steady increase in population was recorded in spas Mataruška banja (2.2 times) and Vrnjačka banja (1.5 times) (Fig. 3).

Fig.3. Index of growth of population in Serbia and in spa settlements 2011/1971

Tab. 3. Number of inhabitants of spa settlements and Serbia according to censuses in the period between 1971 and 2011

Spa settlements	Year				
	1971	1981	1991	2002	2011
Vrnjačka banja	6520	9699	9812	9877	10065
Sokobanja	5554	7204	8439	8407	7982
Koviljača	5199	5478	5516	6340	5151
Prolom banja	180	200	92	111	131
Gornja Trepča	702	737	641	618	556
Sijarinska banja	307	582	530	568	376
Niška banja	3131	3854	4179	4437	4380
Vranjska banja	4088	5004	5779	5882	5347
Mataruška banja	1329	2132	2262	2732	2950
<i>Republic of Serbia</i>	<i>7202915</i>	<i>7729246</i>	<i>7822795</i>	<i>7498001</i>	<i>7186862</i>

Source: The Statistical Office of the Republic of Serbia (2014a).

The largest population growth of individual spa settlements occurred in the period between 1971 and 1991. That period coincides with the period of the most intensive development of tourism in the spas. In the following period, general unfavorable demographic trends in the country also reflected on the intensity of population growth in spa settlements. However, although the population growth rate of most settlements has decreased, the intensity of the decline was lower than the average on the republic level.

For better understanding of the tendencies and intensity of changes in the size of the populations of the observed settlements, the analysis includes demographic changes in the wider administrative areas (municipalities) in which the spa settlements are located (Tab. 4).

Comparative analysis shows that the spa settlements in the last four decades have more favorably developed demographically in relation to the municipal areas to which they belong. This applies to all of the settlement with one exception. The only decrease in the number of inhabitants was shown in Gornja Trepča contrary to the trend of growth in the municipality of Čačak. Certain settlements achieved a large increase in the number of inhabitants, while in their municipalities there was an intensive process of depopulation (Sokobanja, Sijarinska banja). Thus, in spa Sijarinska banja between 1971 and 2011 the population increased by 22% at an average annual rate of 5.1%, while the Medveđa municipality lost two-thirds of the population at the annual rate of -23.7%. Even in the case of the same trend of change in population size, higher degree and intensity of population growth were achieved by spa settlements (e.g. Mataruška banja with the index of growth of 222 and average annual growth rate of 18.9%, in comparison to the Kraljevo municipality with the index of growth of 118 and growth rate of 4.2%).

Tab. 4. Comparative analysis of the index of growth and the rate of average annual population growth spa settlements and associated municipalities in 2011 compared to 1971 (%)

Settlements	Index of growth	Average annual growth rate	Municipalities	Index of growth	Average annual growth rate
Vrnjačka banja	154	10.7	Vrnjačka banja	125	5.6
Sokobanja	144	9.0	Sokobanja	67	-9.9
Koviljača banja	99	-0.2	Loznica	101	0.3
Prolom banja	73	-7.9	Kuršumlija	61	-12.2
Gornja Trepča	79	-5.8	Čačak	118	4.1
Sijarinska banja	122	5.1	Medveđa	36	-23.7
Niška banja	140	8.3	Niška banja	101	0.3
Vranjska banja	131	6.7	Vranje	116	3.6
Mataruška banja	222	18.9	Kraljevo	118	4.2

Source: The Statistical Office of the Republic of Serbia (2014a).

It is important to point out in this analysis that most of the observed spa settlements have the status and character of urban settlements or central municipal settlements. This does not apply for spa Prolom banja and Gornja Trepča. At the same time, those are the only settlements that have depopulated in the observed period compared to other spa settlements (Koviljača aside with the index of growth of 99.8), and in the case of Gornja Trepča also an unfavorable population growth compared to the municipal level, although the tourist traffic in these places recorded positive results. On the other hand, all other settlements achieved a more positive increase in the number of inhabitants than their respective municipalities. Therefore, the conclusion is that the type of settlement makes an essential difference in the movement of the population of the spa settlements. Favorable demographic development of urban settlements in regard to other settlements, predominantly rural, is not only a feature of analyzed spa settlements, but is considered as a general rule for demographic development throughout Serbia; while the urban settlements strengthen demographically, other settlements lose their demographic potential. This is understandable given that city settlements stand out as local (municipal) development centers in which economic, administrative, educational and other functions are concentrated, attracting the population from rural areas.

Change in the economic structure of the population of spa settlements

When analyzing the impact of tourism on the demographic development of spa settlements, it is extremely important to analyze the economic structure of the population, because the changes caused by the development of tourism are most closely reflected in the increase in participation of the active population in the tertiary sector of business. Changes that were analyzed are those made in the forty year period in the indicators of participation of employed population involved in economic activities and

employed population in the tourism sector, which in this case includes accommodation and catering services (Tab. 5).

Tab. 5. Share of employed population involved in economic activities and employed population in the tourism sector in 1971 and 2011 (%)

Spa settlements	1971		2011	
	Employed population involved in economic activities	Employed population in the tourism sector	Employed population involved in economic activities	Employed population in the tourism sector
Vrnjačka banja	48.3	16.7	42.4	16.8
Sokobanja	48.9	12.3	44.9	12.8
Koviljača	50.8	6.6	41.7	10.2
Prolom banja	61.0	4.6	20.2	11.0
Gornja Trepča	82.2	0.7	33.6	8.8
Sijarinska banja	48.1	24.7	30.5	4.2
Niška banja	51.3	8.5	42.1	9.0
Vranjska banja	52.1	5.7	43.0	6.1
Mataruška banja	43.8	20.1	40.3	7.9

Source: The Statistical Office of the Republic of Serbia (2014b; 2014c); Federal Statistical Office of the Republic of Serbia (1974).

According to the 2011 census, the rate of the employed population in all observed settlements decreased compared to 1971, but the share of employees in the tourism sector increased in most of the settlements. The decrease in the share of the employed population in this sector of industry was recorded only in two of these settlements - Sijarinska banja and Mataruška banja, while in all others there was a bigger or smaller increase. The largest increase in the participation of employees in the tourism sector was recorded in Prolom banja and Gornja Trepča, while at the same time these settlements recorded an increase in tourist traffic as well. The severe downfall in the participation of tourism staff from 24.7% in 1971 to 4.2% in 2011, recorded in spa Sijarinska banja, can be explained by the collapse of the country specialized hospital for rehabilitation, which represented the basis of tourism development in this settlement, that has been in the process of privatization since 2008. This resulted in decline of tourist traffic in the resort, as well as decrease in the number of inhabitants of the settlement in the last intercensal period.

Important thing to emphasize is that the participation of the employed population in the tourism sector (accommodation and food services) for the selected group of spa resorts (averagely 9.6%) in 2011 is significantly higher than the average at the level of Serbia (2.9%). Even in spa settlements with low participation of employed population in tourism sector, this participation is significantly higher than the national average (Sijarinska banja 4.2%, Vranjska banja 6.1%). The largest share of the population working in tourism is registered in settlements with the most developed tourism function – spas

Vrnjačka banja (16.8%) and Sokobanja (12.8%). Also, these are the settlements that have achieved high population growth rates during this period.

The data shown above clearly indicate that tourism has a significant impact on the transformation of the local employed population structure. Considering the positive tendency of these indicators, it can be concluded that such indicators can be a prerequisite for creating demographic potentials.

Conclusion

The analysis of the tourism potential of Serbia's most important spas, estimated on the basis of their tourist attendance, as well as the decades-long population movement of the settlements, was aimed at examining the interdependence of demographic trends of spa settlements and tourist factors as the primary economic factor for the development of these settlements. In this way it was established that the tourism factor has a significant influence on the population size of the spa settlements.

This is indicated by the fact that in most of the spas in Serbia, in the observed forty-year period, there was an increase in the number of inhabitants, and that the highest growth rates were recorded in the period of the most intensive development of tourism. Despite the generally unfavorable demographic trends in the last two decades, spa settlements have maintained the continuity of population growth with a growth rate higher than the average in the country.

The analysis showed that the population dynamics of the spas in addition to the tourism factor was determined by the type of settlement. Spa settlements, that don't have the function of urban or central municipal settlements, despite the intensive development of tourism inside them, are characterized by the process of depopulation, but its intensity is to a certain extent weaker comparing to the depopulation intensity of other settlements at the municipal level. Therefore, although the type of settlement determines the character of demographic development, the tourism factor has a positive impact on the population dynamics in the spa settlements, and consequently on the comprehensive demographic phenomena and processes.

The research has indicated that tourism has influenced the creation of the economic structure of the local population. In most of the analyzed settlements, the increase in the participation of the population employed in the tourism sector was accompanied by an increase in the accomplished tourist traffic. Considering that in all the spa settlements the employment rate of the population declined, the transformation of the structure of the employed population was directed towards the redistribution of employees from other sectors into the sector of tourism. Spa settlements with developed tourism function show adequately high participation of the economically active population in the tourism sector, which is several times higher than the national average.

Considering the spa settlements, we can speak of a greater or lesser influence of the tourist factor on local demographic processes. Tourism itself is, in a sense, a prerequisite for creating demographic potential. However, in what way the tourism factor will affect local demographic trends depends on a whole range of other factors: the traffic connections and geographical position of the settlement, the proximity and importance of gravitation centers, the encountered demographic phenomena and processes, etc.

(Devedžić, 2007). Anyway, in modern conditions of demographic emptying of small settlements, like the spa settlements are, tourism represents a potential factor of demographic survival of less functionally developed settlements or factor of population growth of settlements with better comparative advantages.

References

- Devedžić, M. (2005). Karakteristike populacione dinamike turističkih mesta u Srbiji, In: Stamenković, S. & Grčić, M. (editors) *Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu*. Belgrade: Faculty of Geography
- Devedžić, M. (2007). Prilog izučavanju uticaja turizma na demografski razvitak. *Stanovništvo*, 2, 63-79.
- Federal Statistical Office of the Republic of Serbia (1974). *Census of Population and Housing 1971*, book 10. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Fontanari, M. & Kern, A. (2003). The "Comparative analysis of spas" – an instrument for the re-positioning of spas in the context of competition in spa and health tourism. *Tourism Review*, 58 (3), 20-28. Retrieved from: <http://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/eb058413>
- Jovičić, D. (2009). *Turistička geografija Srbije*. Belgrade: Faculty of Geography.
- Stanković, S. (2008). *Turistička geografija*. Belgrade: Faculty of Geography.
- Stanković, S. (2009). *Banje Srbije*. Belgrade: Zavod za udžbenike.
- Stanković, S. & Jovanović, J. (2006). Banje Srbije i njihov značaj za turizam. In Zbornik radova "Planiranje, uređenje i zaštita banjskih i klimatskih mesta Srbije" Belgrade: Serbian Spatial Planners Association.
- Collection of Scientific Papers 'Planning, arrangement and protection of spas and climate sites of Serbia', Serbian Spatial Planners Association and Faculty of Geography, Belgrade.
- Stanković, S., Pavlović, S. (2005). The Spa and Mountain Tourism of Serbia. Faculty of Geography's Collection of Scientific Papers, LIII, p. 75-90.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (1977). *Municipalities in FR of Serbia 1976*. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (1987). *Municipalities in FR of Serbia 1986*. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (1997). *Municipalities in the Republic of Serbia 1996*. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2007). *Municipalities in the Republic of Serbia 2006*. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2014b). *Census of Population, Households and Housing in 2011 in the Republic of Serbia: Population, Economical active employed population*, book 19. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2014c). *Census of Population, Households and Housing in 2011 in the Republic of Serbia: Activities*, book 15. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2014a). *Census of Population, Households and Housing in 2011 in the Republic of Serbia: Population, Comparative view of number of inhabitants in 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 and 2011*, book 20. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2016). *Municipalities and Regions in the Republic of Serbia 2016*. Belgrade: The Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Stojanović, J., Kokotović Kanazir, V. & Stojanović, M. (2017). Does Small Town with Touristic Function have Demographic Potential?. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 67(2), 145-162.
- Wertheimer-Baletić, A. (1982). *Demography – Population and Economic Development*. Zagreb: Informator.

Оригинални научни рад

UDC 338.48-6:615.8:314 (497.11)
<https://doi.org/10.2298/GSGD1702119P>

Примљено: 10. октобра 2107.

Исправљено: 21. новембра 2017.

Прихваћено: 7. децембра 2017.

Биљана Пејић^{1*}

* Универзитет у Београду, Географски факултет, Србија

БАЊСКИ ТУРИЗАМ КАО ФАКТОР ДЕМОГРАФСКИХ ПРОМЕНА БАЊСКИХ НАСЕЉА У СРБИЈИ

Апстракт: Бањски туризам, као један од водећих видова туризма у Србији, значајан је фактор локалних и регионалних друштвено-економских појава и процеса. Овај рад се бави утицајем бањског туризма на локалне демографске процесе. Анализом је обухваћено 9 најзначајнијих бања у Србији према оствареном туристичком промету. Сагледан је утицај туризма издвојених бања на динамичке промене њихове популационе величине у последње четири деценије. Рад анализира у којој мери су се промене броја становника бањских насеља одвијале различито од оних на ширем општинском и републичком нивоу. Такође, како би се потпуније сагледао значај туризма за демографске процесе, анализирана је и промена учешћа запосленог локалног становништва бања у сектору туристичке делатности. Резултати рада показују да туризам врши значајан утицај на популациону величину бањских насеља јер је у посматраном четрдесетогодишњем периоду, упркос општем депопулационом тренду у Србији, у већини анализом обухваћених бања остварен пораст броја становника, а највеће стопе раста бележене су у периоду најинтензивнијег развоја туризма. Пораст броја становника бањских насеља праћен је и порастом стопе економске активности локалног становништва у туристичком сектору.

Кључне речи: бање, туризам, насеља, становништво, Србија

---

¹ biljarejic872@gmail.com (аутор за кореспонденцију)

Увод

У искључиво континенталној Србији, бање због свог огромног здравственог потенцијала и туристичких могућности представљају значајну туристичку вредност и сматрају се једном од најважнијих грана туризма. Бање се могу окарактерисати као подручја природног добра од општег интереса на којима постоји и користи се један или више природних лековитих фактора и која испуњавају услове у погледу уређености и опремљености за њихово коришћење. У балнеолошке факторе убрајају се природни фактори као што су: термоминерални извори, племенити гасови и лековито блато (пелоид), чист ваздух, климатски елементи са наглашеним стимулативним и умирујућим дејством чиме се превентивно делује на јачање човековог организма, и разноврсна вегетација као значајан рекреативни и естетски атрибут бањских туристичких мотива (Станковић, 2008). Према дефиницији ESPA (Европско удружење бања) под бањама односно бањским туризмом ("*health and spa*") се подразумева расположивост бањских локалитета да осигурају одговарајућу, не само здравствену већ и туристичку инфраструктуру и садржај за боравак гостију који их посећују са различитом намером. У том смислу, бањски туризам у савременом процесу трансформације туристичке понуде доживљава трансформацију од чисто леčiliшног ка ширем туристичко-рекреативном концепту (Fontanari & Kern, 2003). То подразумева проширење понуде, обogaћење садржаја боравка посетилаца, и стварања читавог низа различитих туристичких програма за различите потребе туриста.

Бањски туризам, као један од водећих видова туризма у Србији, поред тога што има општи туристички значај, врши значајан утицај не само на економске, већ и на регионалне популационе процесе. Утицај туризма на демографске појаве и процесе је у стручној литератури много пута разматран. Везе туристичког и демографског развитка се у теоријским основама одређују као изузетно комплексне и узајамно условљене. Иако не постоји аналитички модел којим би се утврдили укупни ефекти деловања туристичког фактора на становништво, туризам је препознат као "делатност-иницијатор" друштвено-економског и популационог развоја (Девеџић, 2007).

Основно начело демографског развитка јесте његова условљеност директним или индиректним деловањем фактора природне и друштвене средине, међу којима значајну улогу има група економских фактора (Wertheimer-Baletić, 1982). У том смислу туризам, као значајан привредни фактор, својим економским ефектима директно стимулише развитак становништва. Његови ефекти на демографски развој махом су дугорочни и имају одложено дејство.

Туризам поспешује демографски развој не само директним економским ефектима, већ и подстицајним деловањем на шири друштвено-економски развој окружења (саобраћајну и комуналну инфраструктуру, развој пратећих услужних делатности, специфичну урбанизацију итд.) којим ствара бројне компаративне предности за демографски раст насеља (Девеџић, 2005). Бројни су примери који показују да је управо туризам био иницијални фактор демографског пораста или успоренијег пада становништва. У Србији, међу насељима која су у последњем међупописном периоду остварила највећу стопу пораста броја становника већина

њих има туристичку функцију (Златибор, Матарушка Бања, Врњачка Бања, Палић, Петроварадин итд.) (Стојановић и др., 2017).

Туристички развој има и подстицајну миграторну улогу. Радовановић (1989) туризам одређује као pull фактор мигрирања), јер поспешује како дефинитивна пресељења, тако и сезонско мигрирање радне снаге из удаљених подручја. Такође, у случају мање развијених видова туризма, где изостаје ефекат досељавања становништва, процена перспективности туризма може утицати на одлуку локалног становништва да остане у свом месту и унапређује туристичку понуду. Најдиректнија ефекат развоја туризма јесу промене у економским структурама становништва које се заснивају на порасту економске активности становништва и учешћа терцијарног сектора у структури активног становништва по делатности. Туризам повећава број радних места, развија комплементарне делатности, утиче на већу запосленост локалног становништва и често узрокује директан прелаз из примарних у терцијарне делатности (Девеџић, 2007).

Материјал и методи

Овим истраживањем треба да се сагледају ефекти развоја бањског туризма на демографски развитак бањских насеља. Рад анализира како су се динамичке промене броја становника бањских насеља и њихове економске структуре одвијале под утицајем туристичке развијености бањских места током последње четири деценије, што је адекватан период у којем се одређени ефекти могу манифестовати. Приликом овог истраживања примењен је метод статистичке анализе у обради расположивих званичних статистичких података.

Анализом су обухваћене најзначајније бање Србије по оствареном туристичком промету током последњих деценија, као и одговарајућа насеља којима административно припадају. На овај начин издвојено је 9 бања: Врњачка Бања, Сокобања, Ковиљача, Пролом Бања, Горња Трепча, Сијаринска Бања, Нишка Бања, Врањска Бања и Матарушка Бања.

Индикатор развијености бањског туризма одређен је на основу статистичких података оствареног туристичког промета у бањским местима током периода 1975-2015. година. Као извор података о туристичком промету, коришћене су званичне публикације Републичког завода за статистику "Општине и региони Републике Србије" за одговарајуће године.

Како би се појаснила повезаност између развоја туризма и његовог утицаја на демографске промене бањских насеља, демографски аспект је обухватио и анализу економске структуре становништва посматраних насеља, као што је удео становништва које обавља занимање и њихово учешће у сектору туризма (којим су обухваћене услуге смештаја и угоститељства)². Датом анализом су приказане

---

² Овом анализом је обухваћена само доминантна делатност у оквиру туристичког сектора - услуге смештаја и исхране. Поред ових, туристички сектор обухвата и друге видове туристичке делатности - делатност туристичких агенција, туристичких превозника, одређене сегменте "индустрије забаве" итд, које су према статистичким шифрама делатности сврстане у друге категорије. Пошто је утврђивање тачног броја становника који обављају занимање у сектору туризма веома отежано, добијени резултати морају се тумачити са дозом резерве.

промене структуре активног становништва бањских насеља у сектору туристичке делатности 2011. у односу на 1971. годину.

Како је величина популације основно демографско обележје, анализирани су вишедеценијске промене броја становника бањских насеља, добијене из статистичких података које пружају пописи становништва Републике Србије за период од 1971. до 2011. године. Методом демографске анализе утврђене су стопе промене величине популације бањских насеља (пораста или смањења) током посматраног периода. Промене у величини популације непосредно су одређене природним кретањем (рађањем и умирањем становништва) и механичким кретањем (пресељењем) и дешавају се под дејством економских, друштвених и многих осталих фактора (Wertheimer-Baletić, 1982). Такође, синтезним методом компарације показатеља раста становништва бањских насеља и ширег општинског и републичког нивоа прецизније је утврђен туристички ефекат на популациону динамику датих подручја. Треба напоменути да се сви статистички подаци за анализирани временски период односе на Републику Србију без Косова и Метохије.

Резултати и дискусија

Карактеристике бањског туризма у Србији

Србија спада међу европске земље са великим бројем бања и још више неискоришћених термалних и минералних извора. На територији наше земље регистровано је око 300 извора минералних, односно термоминералних вода, од којих је само око 30% искоришћено, док је број оформљених бања, са одликама и статусом бањских насеља и лечилишта још мањи (Станковић, 2009). Бурна геолошка прошлост територије Србије условила је појаву толиког броја разноврних минералних, термоминералних, гасних и радиоактивних извора који представљају основу развоја бањског туризма.

Захваљујући бројним лековитим изворима бањски туризам код нас има дугу и богату традицију. Откривени трагови материјалне културе сведоче да се термалне и лековите воде на нашим просторима користе још од периода Римљана, који су на изворима градили купатила и пратеће објекте за лечење, одмор и уживање. То потврђују остаци извора у Врњачкој Бањи, Сокобањи, Нишкој, Гамзиградској и у многим другим бањама. Експлоатација лековитих извора настављена је и у време Турака. Током времена уз многе изворе лековите воде настала су и развила су се специфична насеља - бање. Она су брже или спорије изграђивана, доживљавала успоне и кризе у развоју и посети (Станковић & Павловић, 2005). После Другог светског рата долази до убрзаног развоја бањског туризма. То утиче на развој смештајних капацитета и изградњу модерних лечилишта и центара за рехабилитацију. Садашњу фазу развоја бања карактерише одсуство обимнијих инвестиција и националног плана улагања због чега степен развијености бањских места и степен валоризације њихових туристичких вредности заостаје за правим могућностима.

Размештај бања на тлу Србије није свуда подједнак. Сходно реонима распрострања минералних и термоминералних вода, бање Србије концентрисане су у две главне зоне: слив Западне Мораве (Врњачка, Горња Тречка, Матарушка, Овчар, Богutowачка, Јошаничка и др.) и слив Јужне Мораве (Нишка, Сокобања,

Куршумлијска, Пролом, Врањска, Сијаринска, Луковска бања и др.) (Јовичић, 2009). У ове две просторне целине које су познате по бројности бања реализује се скоро 85% укупног бањског туристичког промета Србије. Наиме, западно-моравско подручје апсорбује око половине целокупног туристичког промета у бањама Србије, а јужно-моравско нешто више од једне трећине. Изван ових подручја истичу се Буковичка бања, Ковиљача и Гамзиградска бања, које такође одликују повољни елементи валоризације, због чега заузимају значајно место у бањском туризму Србије. Што се тиче Војводине, њу карактерише мањи број термоминералних извора и бања, веома дисперзног размештаја, као и неадекватна опремљеност за развој туристичке и лечилишне функције. Највећи број термоминералних извора у Војводини откривен је приликом истражних бушења ради добијања нафте и воде за пиће. Већи туристички значај имају: Кањижа на северу Бачке, Врдник у подножју Фрушке горе, Стари Сланкамен на обали Дунава и Русанда у Банату.

У Србији постоје бање са изразито великим и са веома малим туристичким прометом, као и краћим (утицај транзита) и дужим туристичким боравком (утицај лечилишне функције). Такође, бањски туризам Србије карактерише изразита доминација промета домаћих гостију, док је учешће иностраних туриста на веома ниском нивоу и има маргинални карактер, иако последњих година бележи тренд раста.

Бање Србије представљају значајну категорију највише због квалитета извора лековитих вода и различитих терапеутских својстава којих има у изобиљу. До недавно су бање код нас углавном имале здравствену улогу. Последњих година бање Србије, а пре свега оне најпосећеније и најопремљеније, све више се обогаћују ширим дијапазоном услуга (Станковић & Јовановић, 2006). Поред здравственог туризма, који је само једна од бројних врста туристичког боравка у бањама, бање у Србији се истовремено препознају као развојни центри излетничког, екскурзионог, културно-манifestационог, спортско-манifestационог, конгресног туризма, туризма људи трећег доба, па и места кратког боравка путника у транзиту. Такав пример бање у којој је највише успеха постигнуто на плану диверсификације туристичке понуде односи се на најразвијенију бању Србије – Врњачку бању. С обзиром да скоро све бање Србије леже у подножју неке планине намећу се могућности корелативног развоја и са планинским туризмом. Такве могућности посебно дају предност Врњачкој бањи (Гоч), Сокобањи (Озрен), Јошаничкој и Пролом бањи (Копаноник) и др.

Иако предњачи у природном потенцијалу, Србија у погледу развијености бањског туризма још увек у великој мери заостаје за земљама региона, у којима је овај вид туризма попримио препознатљив карактер (Мађарска, Словенија и др). Разлози за такво стање су бројни и разноврсни. Како би се унапредио и обезбедио стабилан развој бањског туризма, што погодује остваривању значајних економских и друштвених ефеката, потребно је доста рада, велика улагања и осим локалних самоуправа неопходно је да и цела држава делује у том правцу.

Туристички промет у бањама

Упркос досадашњој недовољној туристичкој валоризацији бања, судећи на основу статистичких података, бањски туризам заузима све значајније место на

туристичкој мапи Србије. Иако је туристички промет у бањама у последњих четири деценије био праћен општим туристичким кретањима у земљи, бањски вид туризма је успео да задржи високо учешће у туристичком промету Републике Србије. То се првенствено односи на број туриста који посећују бање, чији удео у укупном туристичком промету Србије из деценије у деценију бележи сталан раст, да би у 2015. години достигао рекордних 17,5% (Сл. 1). Још значајније је високо учешће у броју ноћења туриста. Тренутно више од четвртине укупног броја ноћења посетилаца туристичких места у Србији чине она остварена у бањама.

Сл. 1. Кретање броја туриста у Србији у бањским местима у периоду 1975-2015 (стр. 121)

За четири последње деценије, почевши од 1975. до 2015. године, број туриста у бањама Србије увећао се за 12%, претежно захваљујући порасту туристичког промета у неколико најразвијенијих бања, али се током истог периода смањио број остварених ноћења бањских туриста. Велике осцилације броја туриста и њихових ноћења у бањама Србије карактеристичне за посматрани период последица су низа друштвених прилика у земљи. То се посебно односи на период током 1990-их година када су, пре свега ратни, политички и економски догађаји негативно утицали на туризам уопште, а самим тим и на драстичан пад туристичког промета у бањама Србије. Тако је у 2005. години у бањском туризму остварено око 63% обима посета реализованих у 1985. години.

Таб. 1. Промет туриста у бањама и учешће у укупном туристичком промету Србије у периоду 1975-2015

Година	Број туриста и ноћења туриста у бањама		% у укупном туризму Србије	
	туристи	ноћења	туристи	ноћења
1975	382693	3439170	9,8	35,3
1985	480663	4021719	10,7	30,7
1995	318830	2359076	13,7	30,1
2005	302689	2012318	15,2	31,0
2015	427456	1854582	17,5	27,9

Извор: Републички завод за статистику (2016; 2007; 1997; 1987; 1977).

У протеклој деценији туризам у Србији доживљава опоравак, а паралелно са тим број туриста који посећују бањска места се постепено повећава. Иако је број туриста који су у 2015. години посетили бањска места приближно 427000, туристички промет у бањама је последњих неколико година и даље на нивоу од пре четири деценије, а очито је да још неко време неће моћи да достигне ниво промета из 1980. када је бањски туризам Србије бележио до сада најбоље туристичке резултате (Таб. 1).

Иако у Србији постоји велики број термалних и минералних извора, званична статистика бележи туристички промет само у 15 бања, које учествују са преко 85% бањског туристичког промета. Међу њима постоје огромне разлике у обиму

туристичког промета, јер само две бање - Врњачка Бања и Сокобања апсорбују чак половину укупног промета у бањама Србије (Сл. 2).

Сл. 2. Учешиће броја туриста у бањама Србије 2015. године (стр. 122)

Врњачка Бања је већ деценијама уназад најразвијенија бања у Србији, која је са учешићем од око 40% у укупним посетама туриста далеко испред свих осталих бања, док се са 175 хиљада туриста који су 2015. године посетили Србију налази на другом месту, после Београда. У питању је најизграђенија бања, са најдужом традицијом, која лежи у подножју атрактивне планине Гоч и има најједначенију дистрибуцију промета по месецима у години, што указује на веома повољне перспективе њеног будућег развоја, због чега она заслужује посебно место у развоју туризма у Србији. Одмах иза Врњачке Бање, по величини промета налази се Сокобања, са солидном смештајном базом и медицинским капацитетима, дугом традицијом и која заједно са Озреном, у чијем подножју се налази, чини јединствену туристичку и функционалну целину. Групи најзначајнијих бања припадају и Бања Ковиљача, Пролом Бања, Нишка Бања, Матарушка Бања, Горња Трешча, Сијаринска Бања, Врањска Бања³ иако статистички подаци показују да се у некима од њих у само неколико последњих година обим посета смањио за више хиљада⁴. Одликују се релативно развијеном лечилишном функцијом, солидном материјалном базом и имају повољан положај (близина комуникативних праваца, градских насеља и других мотива). Међу осталим статистички евидентираним бањама треба издвојити још Врдник, Луковску и бању Врујци, које бележе значајан успон током протеклих неколико година. Осим поменутих, остала већина бања у Србији има незнатан туристички промет, самим тим и слабе економске и друштвене ефекте за средину у којој се налазе, и статистички су неевидентирани.

Током посматраног периода најбоље резултате појединачно гледано бање су, попут других туристички најзначајнијих центара у Србији, остваривале током 1970-их и 1980-их година. Током кризних 1990-их година дошло је до опадања у броју долазака туриста готово у свим бањама; изузетак је Пролом Бања која је карактеристична по порасту броја туриста током целог посматраног периода. Каснији туристички промет у бањама био је неупоредиво скромнији, а тренд опадања броја туристичких посета настављен је у већини бања. Године 2015. у односу на четири деценије раније смањен је број посетилаца у свим бањама осим у Пролом Бањи (пораст 58%) и Врњачкој Бањи (пораст 46%), а релативно сличан обим промет бележи бања Горња Трешча. Тако се број туриста у појединим бањама у последњој деценији свео на једну трећину или мање некадашњег. Примери најдрастичнијег опадања туристичког промета у периоду 1975-2015. јесу Матарушка, Нишка и Врањска бања (Таб. 2).

---

³ Врањска Бања је најпознатија хипертерма у нашој земљи са температуром воде вишом од 90°C.

⁴ Примери рапидног пада туристичког промета јесу Матарушка и Нишка бања. Туристички промет Матарушке Бање је 2010. износио 8567 туриста, у 2012. години 6151, да би 2015. број долазака туриста опао на 1173. У Нишкој Бањи број туриста је са 21049 2010. године, преко 18338 2012. у 2015. опао на 4747.

Таб. 2. Број туриста у најзначајнијим бањама Србије у периоду 1975-2015

Бање	Година					Индекс пораста 2015/1975
	1975	1985	1995	2005	2015	
Врњачка Бања	119612	163018	93625	90773	175153	146,4
Сокобања	44331	65741	40483	60541	41676	94,0
Ковиљача	18814	40733	20317	20302	15094	80,2
Пролом Бања	9087	9120	12392	12074	14363	158,1
Горња Трепча	9600	14299	9594	6939	9718	101,2
Сијаринска Бања	13763	10908	8869	7770	5802	42,2
Нишка Бања	38593	34123	31696	26176	4747	12,3
Врањска Бања	15073	11714	5058	6577	2523	16,7
Матарушка Бања	33795	30642	14247	11966	1173	3,5

Извор: Републички завод за статистику (2016; 2007; 1997; 1987; 1977).

Треба напоменути да туристички промет остварен у бањским местима добијен из званичних статистичких извора не треба узети као коначан због значајног броја непријављених туриста који на овај начин избегавају плаћање боравишне таксе. Природна својства термоминералних вода и величина смештајних капацитета нису до сада имали пресудан утицај на величину туристичког промета који су остваривале поједине бање Србије, али су зато, географски положај и удаљеност од градских насеља као основни елементи туристичке валоризације, пресудно утицали на величину промета у бањама наше земље. Поред тога и бројни други фактори су успоравали развој туризма у појединим бањама, као што су: недовољна инфра-структурна опремљеност, недовољне инвестиције у развој и ширење асортимана туристичких услуга и маркетинг итд.

Популациона динамика бањских насеља

Демографска слика Србије почетком 21. века обележена је веома неповољним појавама и процесима у развоју становништва. Вишедеценијски негативни трендови природног прираштаја и емиграције становништва узроковали су, између осталог, стално опадање броја становника већине насеља, нарочито руралних. Иако су негативним трендовима изложени сви делови Србије, промене су најизраженије на простору источне и јужне Србије.

Узимајући у анализу период од 1971. године, подаци пописа становништва показују да је број становника Србије (без Косова и Метохије) растао до 1991. године, када почиње интензиван процес депопулације. Према последњим подацима 2011. године популација Србије је незнатно смањена у односу на 1971. годину (индекс раста 99,8). Карактеристично је да се током овог периода становништво градских насеља константно увећава на рачун становништва осталих, претежно руралних насеља, која су у овом периоду изгубила трећину своје популације.

Поставља се питање какви су трендови обележили популациону динамику бањских насеља и колико су они били различити од опшћих популационих трендова у земљи.

Таб. 3. Број становника бањских насеља и Србије према пописима становништва у периоду 1971-2011

Бањска насеља	Година				
	1971	1981	1991	2002	2011
Врњачка Бања	6520	9699	9812	9877	10065
Сокобања	5554	7204	8439	8407	7982
Бања Ковиљача	5199	5478	5516	6340	5151
Пролом	180	200	92	111	131
Горња Трепча	702	737	641	618	556
Сијаринска Бања	307	582	530	568	376
Нишка Бања	3131	3854	4179	4437	4380
Врањска Бања	4088	5004	5779	5882	5347
Матарушка Бања	1329	2132	2262	2732	2950
<i>Република Србија</i>	<i>7202915</i>	<i>7729246</i>	<i>7822795</i>	<i>7498001</i>	<i>7186862</i>

Извор: Републички завод за статистику (2014а).

Од посматраних девет бањских насеља, у анализираном четрдесетогодишњем периоду, до смањења броја становника је дошло само у два насеља – Пролом Бањи и Горњој Трепчи, и то за око 25%, док је популациона величина бање Ковиљаче остала приближно иста (Таб. 3). Значајно је рећи да се ради о бањским насељима која су у истом периоду остварила једне од највиших пораста туристичког промета. С друге стране, у свим осталим бањским насељима, супротно опшћем тренду на нивоу земље, забележен је пораст укупног броја становника. Највећи и стални пораст становништва забележен је у Матарушкој Бањи (2,2 пута) и Врњачкој Бањи (1,5 пута) (Сл. 3).

Сл. 3. Индекс раста становништва Србије и бањских насеља 2011/1971. (стр.)

Највећи пораст становништва појединачно бањска насеља су остваривала у периоду 1971-1991. године који се подудара са периодом најинтензивнијег развоја туризма у бањама. У наредном периоду општи неповољни демографски трендови у земљи одразили су се и на интензитет раста становништва бањских насеља. Међутим, иако је дошло до опадања стопе раста становништва већине бањских насеља, интензитет пада је био слабији од просека на нивоу републике.

Како би се прецизније сагледали трендови и интензитет промене величине популација посматраних насеља, анализом су обухваћене демографске промене ширих административних подручја (општина) у којима се бањска насеља налазе (Таб. 4).

Компаративна анализа показује да су се бањска насеља у последње четири деценије повољније демографски развијала у односу на општинска подручја којима припадају. То се односи на сва насеља, једино је у Горњој Трепчи забележен пад броја становника супротно тренду пораста у општини Чачак. Поједина насеља су остварила велики пораст броја становника, истовремено док је у њиховим општинама дошло до интензивног процеса депопулације (Сокобања, Сијаринска Бања). Тако се у Сијаринској Бањи између 1971. и 2011. године становништво увећало за 22% по просечној годишњој стопи од 5,1%, док је општина Медвеђа изгубила 2/3 популације по годишњој стопи -23,7%. Чак и у случајевима истоветног тренда промене популационе величине, већи степен и интензитет пораста броја становника су остварила бањска насеља (нпр. Матарушка Бања - индекс раста 222, стопа просечног годишњег раста 18,9%, наспрам општине Краљево са индексом раста 118 и стопом раста од 4,2%).

Таб. 4. Компаративна анализа индекса раста и стопе просечног годишњег раста становништва бањских насеља и припадајућих општина 2011. у односу на 1971. годину (%)

Насеља	Индекс раста	Стопа прос. год. раста	Општине	Индекс раста	Стопа прос. год. раста
Врњачка Бања	154	10,7	Врњачка Бања	125	5,6
Сокобања	144	9,0	Сокобања	67	-9,9
Бања Ковиљача	99	-0,2	Лозница	101	0,3
Пролом	73	-7,9	Куршумлија	61	-12,2
Горња Трепча	79	-5,8	Чачак	118	4,1
Сијаринска Бања	122	5,1	Медвеђа	36	-23,7
Нишка Бања	140	8,3	Нишка Бања	101	0,3
Врањска Бања	131	6,7	Врање	116	3,6
Матарушка Бања	222	18,9	Краљево	118	4,2

Извор: Републички завод за статистику (2014а).

Приликом ове анализе важно је истаћи да већина посматраних бањских насељима имају статус и карактер градских насеља, односно централних општинских насеља. Овом типу насеља не припадају само Пролом и Горња Трепча. То су истовремено и једина насеља која су у посматраном периоду остварила депопулацију у односу на остала бањска насеља (не рачунајући Бању Ковиљачу са индексом раста 99,8), а у случају Горње Трепче и неповољнији популациони раст у односу на општински ниво, иако је туристички промет у овим местима бележио позитивне резултате. С друге стране, сва остала насеља су остварила позитивнији раст броја становника од припадајућих општина. Према томе, може се закључити да тип насеља чини суштинску разлику у кретању броја становника бањских насеља. Повољнији демографски развитак градских насеља у односу на остала насеља, претежно руралног карактера, није само одлика анализираних бањских насеља, већ се узима као опште правило демографског развитка целе Србије; док градска

насеља демографски јачају, остала насеља губе свој демографски потенцијал. То је и разумљиво с обзиром да се градска насеља издвајају као локални (општински) центри развоја у којима су концентрисане привредне, административне, образовне и друге функције, ка којима је усмерено становништво из руралних подручја.

Промене економске структуре становништва бањских насеља

Приликом анализе утицаја туризма на демографски развитак бањских насеља, од изузетне важности је анализирати економску структуру становништва, јер се промене изазване развојем туризма најдиректније огледају у порасту учешћа активног становништва у терцијарном сектору делатности. Анализиране су промене настале у четрдесетогодишњем периоду у индикаторима учешћа активног становништва које обавља занимање и активног становништва у туристичком сектору делатности, који у овом случају обухвата услуге смештаја и угоститељства (Таб. 5).

Таб. 5. Удео активног становништва које обавља занимање и запослени у сектору туризма бањских насеља 1971. и 2011. године (%)

Бањска насеља	1971		2011	
	Економски активно становништво које обавља занимање	Активни у сектору туризма	Економски активно становништво које обавља занимање	Активни у сектору туризма
Врњачка Бања	48,3	16,7	42,4	16,8
Сокобања	48,9	12,3	44,9	12,8
Бања Ковиљача	50,8	6,6	41,7	10,2
Пролом	61,0	4,6	20,2	11,0
Горња Трепча	82,2	0,7	33,6	8,8
Сијаринска Бања	48,1	24,7	30,5	4,2
Нишка Бања	51,3	8,5	42,1	9,0
Врањска Бања	52,1	5,7	43,0	6,1
Матарушка Бања	43,8	20,1	40,3	7,9

Извор: Републички завод за статистику (2014b; 2014c); Савезни завод за статистику (1974).

Према пописним подацима из 2011. године, стопа активности становништва које обавља занимање у свим посматраним насељима смањена је у односу на 1971. годину, али је удео запослених у туристичком сектору делатности порастао у већини насеља. Смањење удела активног становништва у овом сектору делатности забележен је у само два насеља (Сијаринска и Матарушка Бања), док је у свим осталима забележен већи или мањи пораст. Највећи пораст учешћа запослених у сектору туризма оствариле су Пролом бања и Горња Трепча, а истовремено ова насеља су током периода посматрања бележила и пораст туристичког промета. Драстичан пад учешћа запослених у туризму са 24,7% 1971. на 4,2% 2011. године, који је забележен у Сијаринској Бањи може се објаснити

пропадањем државне специјализоване болнице за рехабилитацију, која је у овом насељу представљала основу развоја туризма, а која је од 2008. године у процесу спровођења приватизације. Ово је за последицу имало и опадање туристичког промета у бањи, као и смањење броја становника насеља у последњем међупописном периоду.

Значајно је истаћи да је учешће активног становништва у сектору туризма (услугама смештаја и исхране) за издвојену групу бањских насеља (просек 9,6%) 2011. године значајно веће од просека на нивоу Србије (2,9%). Чак је и у бањским насељима са ниским учешћем активног становништва у туризму, ово учешће знатно веће од републичког просека (Сијаринска Бања 4,2%, Врањска Бања 6,1%). Највећи удео становништва које ради у туристичкој делатности бележе насеља са најразвијенијом туристичком функцијом - Врњачка Бања (16,8%), Сокобања (12,8%). Уз то, ово су насеља која су остварила и високе стопе раста броја становника током овог периода.

Наведени подаци јасно указују на то да туризам има значајан утицај на трансформацију локалне структуре запослених. Имајући у виду позитиван тренд ових индикатора, може се закључити да овакви показатељи могу бити предуслов за стварање демографских потенцијала.

Закључак

Анализа туристичког потенцијала најзначајнијих бања Србије, оцењена на основу њихове туристичке посећености, као и вишедеценијског популационог кретања самих насеља имала је за циљ да сагледа међузависност демографских трендова бањских насеља и туристичког фактора као примарног привредног фактора развитка ових насеља. На тај начин је утврђено да туристички фактор врши значајан утицај на популациону величину бањских насеља.

На то указује чињеница да је у већини бања у Србији у посматраном четрдесетогодишњем периоду остварен пораст броја становника, а да су највеће стопе раста бележиле у периоду најинтензивнијег развоја туризма. Упркос општим неповољним демографским трендовима у последње две деценије бањска насеља су одржала континуитет пораста броја становништва са стопом раста већом од просека у земљи.

Анализа је показала да је популациона динамика бања поред туристичког фактора одређена и типом насеља. Бањска насеља која немају функцију градских, односно централних општинских насеља, упркос интензивном развоју туризма у њима, карактерише процес депопулације, али је његов интензитет у одређеној мери слабији у односу на интензитет депопулације осталих насеља на општинском нивоу. Према томе, иако тип насеља одређује карактер демографског развитка, туристички фактор врши позитиван утицај на популациону динамику бањских насеља, а тиме и на свеобухватне демографске појаве и процесе.

Истраживање је указало на то да је туризам утицао на формирање економске структуре локалног становништва. У већини анализираних насеља пораст учешћа становништва запосленог у туристичкој делатности праћен је порастом оствареног туристичког промета. С обзиром да је у свим бањским насељима стопа активности

становништва које обавља занимање опала, трансформација структуре активног становништва је ишла у правцу прерасподеле запослених из осталих делатности у делатност туризма. Бањска насеља са развијеном туристичком функцијом показују адекватно велико учешће економски активног становништва у сектору туристичке делатности, вишеструко веће од републичког просека.

У случају бањских насеља може се говорити о већем или мањем утицају туристичког фактора на локалне демографске процесе. Туризам сам по себи у извесном смислу представља предуслов стварања демографског потенцијала. Међутим, како ће се туристички фактор одразити на локалне демографске токове зависи од читавог низа других фактора: саобраћајно-географског положаја насеља, близине и значаја гравитационих центара, затечених демографских појава и процеса итд (Девеџић, 2007). У сваком случају, у савременим условима демографског пражњења популационо малих насеља, којима припадају бањска насеља, туризам представља потенцијални фактор демографског опстанка мање функционално развијених насеља или фактор популационог раста насеља са бољим компаративним предностима.

Литература (погледати у енглеској верзији текста)